

FRIED ISTVÁN

„Én mikor leszek szabad?”

JEGYZETEK MÁRAI SÁNDOR SZABADULÁS CÍMŰ REGÉNYÉHEZ

A Helikon Kiadó gondozta életmű-sorozat új darabjának¹ utolsó előtti lapján töpreng így Erzsébet. Az író megjelölte regénycímet is értelmezi, a sokáig (kötelezően, de sokak által még ma is – joggal – átérzetten) használt igekötős alakot módosítja a címadás, márcsak azért is, mert a mű főszereplője sem jelöli állapotát *felszabadulásként*, csupán szabadulásként, amelyről még nem lehet tudni, hogy a szabadságot hozta-e el valóban. Hogy lezárult egy korszak (nemcsak Erzsébet életében), azt a különféleképpen viselkedő-alakváltoztató figurák tanúsítják magatartásuk, beszédük fordulataival; még nem sejthető, milyenné lesz a más világ, de már előre igyekeznek alkalmazkodni, illeszkedni. Erzsébet „most már szabad”, de „nem tud ezzel a szabadsággal semmit sem kezdeni”; az előadás bizonytalanságban hagy, hogy a továbbiakban Erzsébet gondolatai kapnak-e formát, vagy az elbeszélő közli: „ő sem, a többiek sem, a béna ember sem, lenn a pincében, nem tud semmit kezdeni a szabadsággal, mert ember! –”; itt az előadás egy gondolatjellel megszakad, az előadásról azonban nem tudható teljes bizonyossággal, belső monológ-e, helyzetleírás-e. A gondolatjel után már Erzsébettel történnek az események, ő néz körül, számára „az utca közepén (...) a halott, aki olyan különösen ismerős és idegen egyszerre, mint eddig Erzsébet életében senki, soha még”: jól lehet a megnevezett szereplő nem ellentétes érzések között vívódik, inkább ellentétes helyzetértelmezésekben kísérel meg eligazodni. Amit a *Szabadulás* figurái átélnek, történelem, sorsfordulat, a pincébe összezárva szinte leképezik a magyar társadalmat, egykori élvezők és jelenlegi üldözöttek, nevüket kényszerűségből eltagadók és a tűnőfélben lévő világ egykori vesztesei: valamennyien történelmi személyiségekké válnak, ám csupán annyira, hogy reprezentánsai egy bomló társadalmi szerkezetnek, képviselői a történelmi vákuumnak, szemlélői annak, hogy szó szerint a fejük fölött vívják Magyarország, Európa, az egész világ sorsát eldöntő harcukat németek és oroszok, miközben maguk szemtanúi az áldozatok kiszolgáltatottságának. Erzsébet talán mindnél tudatosabban éli mindezt át, apja néma magatartásban kifejeződő ellenállásától a hamis papírral való bujkálásig, a haláltáborból menekült nő visszafogott információjától az orosz katonával való megismerkedésig, majd hangos szó nélküli beszélgetésüktől a „szibériai” erőszakáig, onnan a szeme elé táruló látványig. „Előveszi a kölnivizes zsebkenődt, s gondosan aprólékosan tisztogatni kezdi a halott szeme körül a vérfoltokat”.

Mégis, nagyot tévednénk, ha Márai Sándornak a „Leányfalu 1945. július-szeptember.” datálással ellátott, posztumusz megjelentetett regényét be akarnók iktatni az 1945 után napvilágot látott ostromnaplók, szépiroi följegyzések, történelmi számadásként számon tartott írások, például Kassák Lajosé, Déry Tiboré vagy éppen Darvas Józsefé mellé. S ennek nemcsak az az oka, hogy Márai Sándor „személyesen” kimarad a történetekből, idevonatkozó véleményét, „krónikáját” elsősorban 1943–44-es, majd 1945-ös naplói őrzik.² Azt nem állítom, hogy nincsen semmiféle átjárás a regény meg a naplók

között, jóllehet a megfeleltetés talán kevesebb, mint amire számítani lehetne. És talán nem azért, mert Márai inkább elbeszélések alapján „rekonstruálta” Budapest „végnapjait”, hiszen ő maga Leányfalun élt át bizonyos tekintetben hasonlókat, mint a regény szereplői. Az sem téveszthet meg, hogy a *Szabadulást* nem adta ki, sem otthon (ki tudja, kiadták volna-e azt a művet, amelyben egy orosz katona – bármily költői eszközökkel történt is a leírás – megerőszakol egy fiatal nőt, aki egy – névvel meg nem nevezett – történelmi személyiség álnéven élő leánya), sem az emigrációban, amikor is a cenzurális akadályok elmúlni látszottak, s nem kellett tekintettel lennie különféle, nem esztétikai természetű érzékenységekre.³ Márai regényt írt, valójában az 1940-es esztendőben kialakított regényszerkesztési módszerét folytatva, szűk térbe, csekély időbe szorítva, a külső eseményeket vissza/előret tekintéssel szinte csak jelezve, hogy körüljárhassa a regénycímmel jelzett tematikát(?), személyiségértelmezést(?), történelem és ember viszonylehetőségeit(?). A cím annyit ígér, hogy nem történik határozott állásfoglalás a talán legfontosabb kérdésben; hogy minek volt részese Erzsébet és a pincényi emberközösség, jórészt tudható, elbeszélhető, a történetek „lineárisan haladó” történeté formálhatók. Az sem marad homályban, hogy a korábbi eseményekből szinte megjósolható volt az a helyzet, amelynek mindenki kényszerű szereplője. Sőt, a felelősség kérdése sem kerülhető meg: a bujkáló zsidó elhurcolásakor hallgató emberek mintegy „szimbolikusan” ismétlik meg a „társadalom” korábbi hallgatását, a cselekvéshetőségektől megfosztottan (?) elhítetik magukkal ártatlanságukat. Egyszerűen akár „irányregény”-nek is olvasható lenne a *Szabadulás*, amely hasonlóan a pincei tömegszállástól, a mosdatlanságtól, az ostromtól, a garázdálkodó nyilasoktól, az országot megszálló, pusztító németektől szenvedőkhöz, Erzsébettel is a szabadulást élteti át. A női főszereplő a regény végén elindul befalazottan elrejtett apját megkeresni (hogy egy *szombatos*, egy székely, tehát egy „kívülálló” rejtette el, s hogy a leány másodpercek alatt is szót tudott érteni a kevés beszédű székellyel, a regénynek fontos „üzenetes” jelenetei közé tartozik); ám erősen kétséges: választ kap-e bárkitől is a benne feltoluló kérdésekre. „Én mikor leszek szabad? – gondolja Erzsébet, és nem tud tovább menni. Mi is lehet az, a szabadság?... A ködbe néz, a füstbe, a tűzbe.” Mindegyik jelképes lehetne, az elrejtettséget, a megközelíthetlenséget, a veszélyt, az átláthatatlanságot jelölhetné. Miközben néhány utcával arrébb folyik még az ostrom, a jelen „tárgyi” hitelességét támasztják alá a helyszínt érzékeltető szavak, az sem mellékes tényező, hogy Erzsébet nemcsak vagy nem elsősorban az ostromot, a harcokat, a szabadulást hozó „jeleket” látja. Hiszen már a következő másodpercben az emberi testre kénytelen nézni, „amely lába előtt hever, s akadályozza, hogy odébbjusson. A nappal szürke és a tűz vörös fényében megismeri az orosz.” Hogy mi a szabadság, arra a végképp hallgató emberi test felel, Erzsébet nem hatolhat át egykönnyen sem a nappalon, sem a tűzön. Nem mesék allegorikus figurája, aki próbatételek elé van állítva, hogy kiállva a próbát, eljusson eleve kijelölt, vágyott, tudott, remélt céljához. Hiszen a kettős kérdés tétovaságában szinte ott rejtőzik (talán nem az, hogy nincsen, nem is lehet cél) a megválaszolhatatlanság; nem lehetetlen, hogy úgy és akkor tétetik föl a kérdés, amikor még(?), már(?) sehonnan sem érkezhethet felelet. Amit Erzsébet a pincében „megél”, jórészt az agonizáló világ csődje, a jövő világ ambiguitása; amit a jelenben tapasztal: köd, füst, tűz, illetőleg a halál, amelyhez (Márai szívesen használt szavát kölcsönkérve) „köze van”, véres zsebkendőjét csavarva úgy véli, „mintha minden rendjén lenne”. A többszörös elbizonytalanodás/elbizonytalanítás (mintha + feltételes mód) legfőképp arról árulkodik, hogy Erzsébet „mintha” átérezné léte-élete sorsszerűségét,

korántsem rendkívüliségét. S miként a pincében jellegzetes magatartásformákra döbbenhet rá, akként a vele történtek is részei egy aligha megírandó történelemnek, amely kiszámíthatatlanul halad a maga útján. Bár ez az út meglepetésekkel ugyan nem, de váratlan fordulatokkal tarkított, azok az események, amelyeket Erzsébet számára tartogat, nem viszik közelebb céljaihoz. Igazi célját apja föllesésében határozhatná meg, lépései mégsem irányítják közvetlenül a nem oly messzi ház felé. A regényből aztán nem tetszik ki: rábukkan-e Erzsébet apjára, az emigrált Tibor visszatér-e majd hozzá, hozzájuk. Erzsébet útján egy orosz lovaskatonával találkozik, „ferde szeme az utca mélységébe figyel, aztán – közömbös és hideg pillantással ahogyan csak az tud nézni, aki nagyon messziről, nemcsak a tér, hanem az idő és az élet távolságából érkezik – lenéz a magasból Erzsébetre és a halottra.” A szabadulás nem lehet teljes: az első találkozás egy orosz katonával *lenn* történt, a pincében, az alsó szférában, az újabb immár *fenn*; az alsó szférába leszállás Erzsébet és a szibériai közös tapasztalatává válik, míg a felső szférában „szét”-rétegződnek e tapasztalatok. A lovas nem egyszerűen felülről néz rá, hanem „összelátja” a halott katonával. A szibériai pincébe nyitásakor Erzsébetben hajdani reflexek kezdenek el működni, még Tiborral együtt olvasta az *Anyéigint*,⁴ egykori életének olvasmánytanút hívja elő, a *Háború és békét* meg Csehovot, átvillan rajta, amit huszonöt éve beszéltek a bolsevistákról. A benyitó katona „nagyon messziről” jött. „A távolság érzik rajta, mint ahogy a vándoron meglátszik az út pora.” Az újabb ismerkedés végképpen ráébreszti, hogy valóban minden másképpen lesz ezután. Immár nem a földrajzi távolság hangsúlyozódik, ettől a távolságtól Erzsébet nem félt jobban – tudjuk meg –, „mint hogy ilyen helyzetben mindenki szurkolna kissé”. Önmagát vigasztalva gondolja tovább: „Ez a félelemérzés mellékes, természetes, leküzdhető...” A következő mondat már előrevetíti (nem a történendőket, hanem) a fölteendő kérdések tétovaságát: „De nem örül. S ez megdöbben”. Megint a címre utalnék, amely alig titkolt vita a „felszabadulás”-ként értelmezett helyzetértékeléssel;⁵ nem kevésbé vita azzal a korán hangsúlyozott ideológiai jelszóval, miszerint a Szovjetunió Magyarország felszabadításáért harcolt, ennek következtében a szabadságot hozta el. Anélkül, hogy az 1945. esztendő második felében még csak igen kevés tényanyagot ismerő és inkább a személyes élményeket és elfogultságokat, leírásokat közreadó beszámolókra reagálna a *Szabadulás*, Erzsébet sorsában a regény jelzi, ő is, a pincelakók is miféle érzések között várják, remélik a szabadulást, s amikor eljön a pillanat, nem rendelkeznek kész válaszokkal a fölteendő kérdésekre. Nincsenek megnyugtató válaszai Márai naplóinak sem, jóllehet ott határozottabban nyilatkozik meg, az egyes esetek kommentárjaiból körvonalazódik a „szabadulás” fény- és árnyoldala. A naplójegyzetek valóban megtörtént események megszerkesztett krónikáját adják, valamint szerzőjének történelmi tapasztalatát. Az 1943–44-es és az 1945-ös naplóknak egyik fontos jellegzetessége, hogy Márai mindazt, amit maga átélt, képes történeti távlatba helyezni, szinte a (krízisfilozófusokra támaszkodva) történet bölcséleti perspektívából szemlélni. A (nevezzük az egyszerűség kedvéért így) a polgári kultúra, az európai művelődés „alkonyá”-ról emlékezik meg, a maga számára nemigen lát vállalható helyet az eljövendő új világban (ugyanakkor a „rég” szétesését messze nem rokonszenvvel kommentálja). A *Szabadulás*ban Márai kísérletet tesz arra, hogy a naplókban foglaltakat önmagától eltávolítsa, történelembölcséletét szinte fogalomértelmezésbe rejtve, a szabadság-szabadulás problémakört a félelemtől a szorongásig feszítve, regényformában világítsa át azt, amit az 1940-es évek jobban és kevésbé jól sikerült regényei (az 1946-ban megjelentetett *A nővérral bezárólag*) körüljártak: szabadság és személyiség, ha úgy tetszik:

polgári világ és (1945-ös) „szabadulás” viszonylehetőségeit. Erzsébet maga jegyzi meg, hogy polgári világban élt, tudós apja annak a *tartásnak* (Haltung), mintegy Thomas Mann elgondolása szerint, megszemélyesedése, amely ellenállt a kordivatnak, a koreszméknek, beszédesen emelte a csillagokra tekintetét, és kimondatlanul az erkölcsi törvényt őrizte – a maga módján. Erzsébet kérdése: „En mikor leszek szabad?” elsősorban jelenére vonatkoztatható. Hangtalan beszédéből tudjuk: mennyire várta a szabadulást, s amikor eljött, láttuk, nem örült. Pedig nagyon messziről érkezett, egy ismeretlen világból, amelyről nagyon sok rosszat hallott, és amelyről a „béna férfi” információi sem nyugtathatták meg teljesen. „Az oroszok nem hoznak mást – mondja a béna férfi –, csak azt, amit hozhatnak, ami lényükből, nevelésükből, felfogásukból, hatalmi céljaikból, társadalmi elképzeléseikből következik”. (A hatalmi célok jelölése elég lett volna ahhoz, hogy ez a mű fennakadjon az 1946-os cenzúrán.) S bár Erzsébet tiltakozik a béna férfi szavai ellen, még hozzá a szeretet nevében, a férfi szavai kijózanítják. Az alábbi idézet mintegy Márai „ön”-idézte, a sértettség-sértődés ügyében önmagával folytatott vitája, amelynek a regényben nem lesz folytatása; annál inkább jóval később:

„Csak egyféle szabadulás van – mondja gőgösen, hidegen és fellebbezhetetlenül. (...) Ha valaki elég erős, hogy megismerje igazi természetében a valóságot (...), az ilyen erős ember már közel jár a felszabaduláshoz. S elviseli, sértődés nélkül, mert valóság. S amennyire ez ember számára lehetséges, hamis vágyak nélkül él. Ez minden, amit tehetünk.”⁶

Hogy a férfi gőgösen, hidegen és fellebbezhetetlenül „mondja”, amit mond, lehet Erzsébet benyomása, ám összefügghet a történelembe kényszerített, ám onnan kívül maradni szándékozó értelmiségi önvédelmi gesztusaival. Hiszen Márai szkepticizmusának és sztoicizmusának forrásaiból merít, mindenekelőtt kedves Marcus Aureliusától és talán még kedvesebb franciájától, Montaigne-től, ily módon a szembenállás és az ellenállás célszerűségét körvonalazza.⁷ Erzsébet és a szibériai jelenetének néma, meghúzódo tanúja marad, mintha kívül lenne a történeteken, mi mást tehetne e csapdahelyzetben az erősen korlátolt mozgású szellemi férfiú, magatartását mégsem kívülről állásként értelmezi az első indulatában őt gyávasággal vádoló Erzsébet. A béna férfit Erzsébet és a szibériai katona kettőse kimozdította sztoicizmusából, szinte szembeállította előző szavaival, és tehetetlenségében olyannak tetszik, „mint aki szégyell és rejteget valamit... S Erzsébet most megérti, hogy ez az ember nem azt szégyelli, ami történt, nem is tulajdon nyomorúságát, hanem valami mást, valami mást...” Erzsébet a sztoicizmust visszautasította, szeretethite érvnek gyöngye volt, a béna férfi szégyene azonban hozzá szól: „Szégyell valamit, azért földi el az arcát (...) Szégyelli, hogy ember.”

Mindezek előzmények a kérdésekhez. De ahhoz is, hogy az utcán lovagló oroszról immár azt is tudja, hogy „az idő és az élet távolságából érkezik.” A lovas az utca ködében fog eltűnni. A sejthető távoli térből érkező egy másik, Erzsébet számára (is) különös, szokatlan idő meg élet küldötte. A szabadulásnak – láttuk – nem volt képes örülni. A ráismerés megdöbbenti, mivel önmagától várt mást; a lenti találkozás annyiban nem hozott „fordulat”-ot, hogy Erzsébet szinte elébe ment annak, ami történt, jól lehet tudatosan nem számíthatta ki gesztusait, szavait a katona nem érthette, egyébként is hamisan csengtek. A fenti találkozás (először a halottal, majd a lovassal) a félelemérzést szünteti meg, a háború kérelhetetlen bizonyossága és a lovaskatona pillantásának határozottsága ébreszti rá valójában Erzsébetet a „való”-ra. Ez az egy tekintet figyelmezteti, ez már nem azé, akihez köze volt, vagy akihez (bármikor) köze lehet.

Hogy a lovas a halott katonával nézi egybe Erzsébetet (vö. följebb), az ő ismeretét rétegezi tovább; a szabadulást hozók nemcsak egy más (földrajzi) tér, hanem egy másik időszemlélet és még inkább egy másik élet(felfogás) küldöttei. Erzsébetet kérdései nem hagyják nyugodni. Újra mondja, mintha csak kijelentené, mástól nem kérdezheti, önmagának, „hangosan” beszél: „Ugy látszik, szabad vagyok”. Hiszen a lovaskatona eltűnt „az utca ködében”; amikor az előbb kijött a pincéből, sem a házbizalmi, sem a házbizalmival érkező két orosz nem tartóztatja, sőt: „A biztonság, mellyel lépdél, a közöny, ahogyan nem néz egyikükre sem, kényszeríti az oroszokat, hogy félreálljanak útjából: mintha valamilyen tisztelgő kettős őrség között haladna, úgy lép át a pinceajtó küszöbén”. Hangos kijelentése inkább kétségeit érzékelteti, mint a szabadulás szabadságként való értelmezését. „De senki nem felel.” – emígy a folytatás. Mert nem tud, nem lehet, nem akar, nem képes felelni? „Tanácstalanul áll még egy ideig.” Pedig apját keresné föl, hogy megbizonyosodjék, túlélte a nehéz heteket. A tanácstalanság oka a válasz elmaradása. Hogy más nem felelt, a helyzetnek tulajdonítható. De a pince meg az utca között megtett néhány lépés, majd az utca néhány tanulsága („Megismeri a postafőtanácsost, aki egy fehérköpenyes orosz mellett szalad, s elfulladt hangon, rekedten, lelkesen kiáltja: – *Tovaris*, erre, mindig csak utánam, *tovaris!*...”: Márai aláhúzásai ropant iróniát jeleznek), illetőleg az utcán az élet meg a halál konfrontálódása mintha beavatnák az immár saját nevével élhető Erzsébetet az új lét rendjébe; csak hogy előbb kérdéseire igényli a választ. Ha korábban más papírjaival, nevéfosztottan, „rangrejtve”, alakoskodva kényszerült létezni, egyben ez az időszak beláttatta, hogy nem folytatódhat ott az élet, ahol abbamaradt. A minden másképpen *lesz* sejtése szinte szervezi a regényt, oly sokféle változatban, szituációban bukik elő, ám a nyitott befejezés ebben sem igazít el, mégcsak célzás formájában sem derengtet semmit. Hacsak a régi rezsimek exponenseinek lassú színeváltozása nem előlegezi a másképp-lét körvonalait, ám a postatiszt gyors alkalmazkodása nem ígér biztató kibontakozást: hiszen a „pálfordulás” sem az egyén (fel)szabadulását nem eredményezheti, sem nem hozhatja meg azt a szükséges fordulatot, amelyet Erzsébet olyannyira vár, amelyben reménykedik.⁸

A *Szabadulás*nak a terjedelemhez képest hosszú fölvezetése valójában az eseménytelen történet *előtörténete*, részint annak igazolódása, hogy a Történetből való kimaradás igyekezete miként válik tartássá, részint annak sugalmazása, hogy a fő cselekmény a várakozásé lesz, a kényszerű passzivitásé, az egymásra toluló apró események elszenvetéséé, amelyekből viszont nemigen lehet következtetni: igazi személyiségtörténetté válik-e Erzsébet jövője, vagy sem. Ugyanis a személyiségtörténet a múltban több oldalról vált fenyegetetté, mindenekelőtt a külső, az európai politikában veszedelmes szerephez jutott erőkkel szemben marad csupán az őrzés, a beszédes csend, a néma tagadás, ami meghatározott történelmi körülmények között ugyan hősiességgént értelmezhető, sőt: értelmezendő, lényegében egy körülhatároltság tudatosulása, a szűkre szabott lehetőségeken belül történő állásfoglalás. S ha Erzsébet apjának, a neves, nemzetközi híru tudósnak pusztán ennyire telik, mivel többre nem telhet, s a menekülés, az álcázás, az elrejtőzés az egyetlen cél- és ésszerű magatartás, mit tehetne a neve révén veszélyeztetett végzős egyetemista leány, aki eddig a humánium védte bensőségességbe burkolózva csupán közvetett ismereteket szerezhett az őrjöngésről, az individuumra leselkedő veszélyekről. Ilyképpen helytállása, nevén keresztül egy hagyománynak, egy elvnek mentése inkább a „harcok kényszerült”-jének (Ady Endre) gesztusait, cselekvéseit jelzi, mint a vállalható személyiségbe növekedés különféle képpen értékelhető tényezőit. Erzsébet személyisége nézetek keresztüzébe került, az emigráló Tibor és itt-

hon maradó apja magatartáslehetőségei a személyiségőrzés alternatívái, mint ahogy a pincében – bármily felületesen – megismert személyek az alkalmazkodás, a rejtőzés, az áldozat szinte allegorikus figuráiként tetszenek előtte, a tapasztalatok semmiképpen sem rajzolnak ki/elő követhető-követendő mintát. Mint ahogy a bizonyára gyökere-sen megváltozó körülmények között is újragondolandó lesz mind Tibornak, mind apjának (jövőt előlegező?) válaszájánlata (nagy kérdés!) a történelmi kihívásokra. A lovas katona az élet irdatlan messziségeiből jön, és erre az irdatlan messziségre rádöbbenve tétetnek majd föl a kérdések, egészen közvetlen Erzsébet saját szabadságára vonatkoztatva, ezzel szoros összefüggésben, ám kissé távolabbra gondolva, a személyiség újraépíthetőségével kapcsolatban. Mivel a régi világ megsemmisülése – erről a *Szabadulás* mellett igen plasztikusan az említett naplók szólnak – totálisnak mondható, a jóval korábbra diagnosztizált válság sem részleges volt, hanem egyszerre, egymásba hatóan politikai, gazdasági, morális, művészeti és a személyiség lényegét érintő. Márai tájékozódása a pszichoanalízis felé nem annak elfogadását célozta meg, hanem a ma fölvethető, individuumra alkalmazható válságtünetek analízisét, amelyek regényeiben a polgár természet- és jellemrajzában tematizálódnak.⁹ A *Válság Budán* című regénytől kezdve *Az igazi* kettős monológjáig még nem a világháborús határhelyzet állítja választút elé a Márai-művek aktánsait, pusztán a spengleri látomás időszerűvé válásában kérdőjeleződnek meg a valóban polgári szerepek, a kultúrateremtés, -őrzés, a civilizációba dermedés és ezzel összefüggésben a személyiségteremtés-teremtődés körében. Hiszen a külső körülmények nem teszik lehetővé a szuverén személyiség teremtményét, legföljebb az utóvédharcokat a személyiség őrzésére. Márai a nemzetnevelési röpirat „utópiájá”-ban¹⁰ töpreng el a szuverenitását őrző Magyarország lehetőségein, elutasítva a totalitárius államok és az elgépiesedett(elgépiesedő) civilizációk ajánlatait. A személyes szabadságnak (és polgárjogoknak), másképpen szólva: a polgári élet élhetőségének jövője a többirányú fenyegetettséggel szemben fogalmazódhatna meg, amennyiben ezt a fogalmazódást bármi, nyelv, társadalom, Európa-eszme, szubjektum-pozíció hitelesítené: csakhog (egyelőre?) nem mutatkozik erő, szándék, lehetőség, amely valóban képes lenne hitelesíteni, amely maga „hiteles”-nek bizonyulhatna.

A nemzetnevelési röpirat prognózisa éppen azért utópikus, a helyzetértelmezés pedig a kortársak számottevő része számára azért tűnt naivnak, nem „szakmai”-nak, mivel olyan aspektusból tekinti át a múltat, a jelent, és jelöli meg a teendőket, amely annak a polgári magatartásnak következetes érvényesítéséből fakad, amely az 1940-es esztendőkből a szélsőségesek támadásainak volt kitéve, és amelynek realizálására (vagy elvrendszerezésére „akceptálására”) már csak azért sem igen számíthatott Márai, mivel a pusztán tolerálás sem volt akkortájt probléma-mentes, még a valóban „használható” és/vagy továbbgondolható elemek alkalmazására sem nyílt esély. A nemzetnevelési röpirat *A kassai polgárok*, *Az igazi*, illetőleg a *Kassai őrző* meg a *Sirály*, valamint az 1943–44-es *Napló* kontextusában (is) olvasható, innen oda- és onnan idefordítható, korántsem csupán azért, mert egy írói pálya fél évtizedes történéseinek szövegei értelmezik egymást. Éppen a *Szabadulás* igazolja vissza Márai gondolkodásának következetességét, meg azt, hogy miféle történetbölcseleti, „állampolitikai”, szubjektumelméleti pozíciók jelentkeznek különféle műfajokban, ennek következtében más-más tónusban, más-más részletekre vetve a hangsúlyt. A *Szabadulás* tematikailag a naplóhoz kapcsolódik, a benne megnyilatkozó írásmódot tekintve a szépirodalmi alkotásokhoz, a történetbölcseleti vonatkozásokat pedig a *Kassai őrző*hez lehetne szorosabban kötni. Korántsem abból az okból kifolyólag, hogy a *Szabadulás* összegző mű lenne, „szám-

adás”-jellege ellenére nem az; inkább azért, mert közvetlenül reagál arra a határhelyzetre, amelyet korábban szerzőnk már körvonalazott, különféle műfajokban tematizált (így például a maradás-elvándorlás, a szabadság-megalkuvás gondolatkörében); valamint az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a párhuzamosan vezetett napló meg a regény között (ismételten) viszonylag kevés a közvetlen megfelelés, márcsak az időbeli eltolódás miatt is. Így a cotextusok ugyan feltétlenül hivatkoznak egymásra, ám olvasataikat el is távolítják egymástól. Anélkül, hogy értékelni kívánnám a *Szabadulást*, annyit kockáztatnék meg ezen a helyen (kissé elkanyarodva a gondolatmenettől): a különleges szituációt szemlélő elbeszélőnek kiléte több megfontolásra kínál lehetőséget: helyzettudata többszörös áttétellel egyezik csak meg a szerzőével, a leginkább a szabadulás értelmezésében mutatkozó bizonytalanság rokonítja a Márai-naplók meg a *Föld, föld!...* „önéletrajziság”-ával,¹¹ ugyanakkor az elbeszélői pozíció többretegűsége a *regényességet* állítja az előtérbe, a fikcionalitásnak afféle változatát, amely a részletek „hitelességét” képes társítani a jelképiséghez, más szóval: a mikrovilágon keresztül engedni átderengeni a makrovilágot, további lehetőségként: a krónikaszerűségben rejlő ambivalenciát tematizálja. Ezt úgy értem, hogy a történetek egymásutánjából nem olvasható ki egyértelműen a történetek jelentése, a címnél maradva: természetesen az sem, hogy ki mikor szabad, miben különbözik a szabadulás a fel/megszabadulástól... Márainak naplói, a naplókából összeállított, tovább-fikcionált önéletrajza, az 1947-es *Európa elrablása* (amelybe naplórészletek is kerültek) az önéletrajzi hitelességet hívják elő, így erre a hitelességre építve sugallják a történeteknek Történetbe fordulását. A *Szabadulás* ugyan hasonlóképpen személyes és korkép (részint körkép), ám a személyesség rejtettsége, több közvetítő iktatása a feltételezhető szerző és a beleértett olvasó közé az elbeszélésekből fakadó bizonytalanságérzést növeli, talán (lehet, hogy ez túlzás) a kiegyenlítetlenséget fokozza, a tudatosság és a naivitás között létező női főszereplő belső beszédének időnkénti szólamszerűségét. S bár messze nem oly mértékben, mint a „Judit-regények” tézisszerűsége¹², az előtörténet túlzott megalapozottsága, a körülmények és a háttérismeretek némi aránytalansága az életmű egykorú darabjainak fáradtabb ismétléseként hathat: a *Szabadulás* helyenként a naplófőjegyzések meg az önéletrajz „regényesített” változatának tűnik.

Mindez azonban (most már visszatérve Erzsébet kérdéseihöz) egyáltalán nem teszi sem korszerűtlenné, sem fölöslegessé a(z igazi?) szabadság és/vagy a személyiségteremtődés problémáinak regényi megfogalmazódását. S ami Márainak másutt is (viszonylag kevesebbet méltatott) vonására hívja föl a figyelmet: regényeinek motívumstruktúrájában érzékelteti álláspontját azokban a kérdésekben, amelyekre az olvasótól is várja a ráismerést, a legjobb művekben az „össze”-szerkesztést, azt nevezetesen, hogy a számára kimondhatatlant az olvasó legalább önmagának fogalmazza meg. Talán nem egészen helyénvaló a művek „nyitottság”-áról szólni, hiszen a látszólagos befejezetlenség egyben az írói kompetencia behatároltságára engedhet következtetni. Esetleg olymódon, hogy a szerző íróként „abbahagyja” regényét, pontot tesz a szerinte utolsó mondat után. De az elbeszélő tisztában van azzal, hogy mint minden elbeszélés, ez is csak töredékes lehet, a történetek eleve az eseményeknek csak meghatározott csoportjával lehetnek azonosak, ami azt is jelentheti, hogy megjeleníthetőségük, elbeszélhetőségük kétséges kalandokra tereli az elbeszélőt. Ilymódon gyakorlati okokból ugyan valahol elkezdődik, valahol befejeződik a történet, s a „technikai” kezdet és a „technikai” befejezés között is folyik az elbeszélés, valójában az igazi kezdet és az igazi vég mintha megjelölhetetlen lenne, s a kétféle megjelölhetetlenség között ide-odakanyarog a Tör-

ténet, annak néven neveződése sem kétséget kizáróan fordítható le a hétköznapi „értés” tapasztalataira.

Nem kívánom a *Szabadulást* a modernségek után következő elbeszéléselemélet „paradigmatikus” darabjává avatni, csupán annyit szeretnék állítani, hogy az „én mikor leszek szabad” kérdése valamikor a századfordulós modernségben kapott nyelvi alakot (a nyelvi uralhatatlanság tudatosulásával és a nietzschei személyiségkritika, a principium individuationis széttröszése szépirodalmi földolgozásával egyidőben), és a változott (történelmi) körülmények között sem vesztette el időszerűségét, mivel immár nem a művészlét létrehozhatóságának dichotómiái között bolyong az alkotó, hanem az egyetemessé váló létrontódás-létfeladás téteti föl az egzisztenciára vonatkozó kérdéseket. Márainál a személyiség értelmezésébe belejátszanak részint a századfordulós modernség olvasmányaiból, elsősorban a bécsi századfordulónak (a szó legtagabb értelmében vett) irodalmából leszűrt nyelv- és személyiségeleméleti vonatkozások, ilyen értelemben a Rudolf Kassner bölcséletére reagáló Rilke korai és késői „élménye” maradt, részint a krizeológia oly „klasszikusainak”, mint Oswald Spenglernek és Ortega y Gassetnek kultúrafelfogása, amely Márai esetében egyként megnyilatkozik a hiteles és a nem hiteles beszéd megkülönböztetésében (a hiteles beszédet mintegy hiányként megélve), részint a civilizáció személytelenítő-manipuláló erejének leleplezésében, ezzel kapcsolatban a totalitás-igénynak elutasításában. Az „én mikor leszek szabad?” kérdésében, a regényben kimondva ott búvik a szabadság meghatározatlansága; pontosabban szólva: a regényszereplő élete folyamán még nem találkozott a szabadságnak viszonylag pontosan körülírt megfogalmazásával, azaz sem tanulmányai, sem léttapasztalatai nem teszik számára lehetővé önnön léte esélyeinek a szabadsággal történő szembeállítását.

Minthogy Erzsébetnek önmaga (és bizonyos nemcsak önmaga) számára a legfontosabb kérdés egzisztenciális jellegű, talán érdemes figyelmet fordítani arra, hogy Erzsébet az egyetemen *élettant* tanul. Tanára „arra nevelte, hogy csak a valóságnak higgyen, annak, amit tapintani, érzékelni, s a kísérlet módszereivel rögzíteni tud.” Ha tudománytörténetben gondolkodnánk, azonnal a pozitívizmust vágnánk rá feleletül. A leírás így folytatódik: „Erzsébet tudja, hogy az emberi szervezetben az idegrendszer terjedési sebessége másodpercenként százhuszonhat méter, s még sok ilyen bizonyos, ezerszer és ezerszer lemerített, ellenőrzött igazságot ismer...” Miután ily minuciózus pontossággal kapunk információkat Erzsébet „tudás”-ának természetéről, egyáltalában a megtanulhatónak szerepéről Erzsébet életében, hirtelen mindennek ellentéte, a kiszámíthatatlan, a „tudománytalan” robban be gondolkodásába. Utólag tisztázódik számára, hogy akadnak megválaszolhatatlan „kérdések”; a személyiséget nem az iskolában elsajátítható határozza meg, a természettudományos „bizonyosságokra” épített ismeretek egy bizonyos határon túl nem funkcionálnak, a gyakorlatban nem működnek, jól lehet sokszorosan igazolta őket a megannyi kísérlet, elmélet. A pillanat tört része alatt játszódik le Erzsébet gondolataiban a váltás, a kétségbeejtő helyzetből van menekvés, a valaha hallott, látott alak a „szombatos” képzetében testet ölt. Miközben e gondolkodási folyamat önmaga számára sem magyarázható. A „pozitívista” tudomány csődjé egyben az ok-okozati kapcsolatokról mentes ráérzés(?), ötlet(?), emlékezés(?) révén szerveződő, „tudománytalan” cselekvést segít aktivizálni. Miközben a személyiségről alkotott önkép módosul, hiszen az utólagos történetalkotás nem lel racionális indokot a mentő gondolat létrejöttére. A magabizós tudás korlátozottsága tudatosodik, a negatív tudás (Erzsébet kezdi tudni, mit nem tud, mit nem lehet tudni) elindítja a regény

utolsó előtti lapján föltett kérdései felé, az éppen lehetséges kérdések közül a leglényegesebbek irányába; és ez a folyamat akár beavatásként is volna értelmezhető, ha a folyamat valóban véget érne. De előbb álljon a processzus első állomását jelző, terjedelmesebb idézet:

„S akármit tanul is a műhelyben az emberi szervezetről, az élet titkairól, az anyagcsere föltételeiről, hasztalan tudja eszével és idegeivel azt, amire tanították – tudja, hogy az élet titkait megfejteni nincs módunk, s minden, amit tudhatunk az életről, ennyi csak: élet ott van, ahol anyagcsere van –, ez a tudás soha nem felel a kérdésre, ki üzent, hogyan üzent, miféle erők mozgósították másodpercenként százhuszonhat méteres sebességgel Erzsébet szervezetében, eszméletében, idegrendszerében a szombatos képzetét?”

Jelentéktelen epizódnak tetszik az „államvasúti felügyelő”, a hasnyálmirigyrákos férfi várható, „kiszámítható” halála. Erzsébet reakcióját azonban már a tudománya iránti bizalmatlanság vezérli. Az élettanból nem meríthet választ: „Szeretne megérteni valamit, mi az ember, s van-e célja mindennek, az emberi vállalkozásoknak, az erőfeszítésnek és szenvedésnek? Apa mit gondol erről? Mi köze mindennek a világhoz, a csillagokhoz? Nincs senki, akit megkérdezhetne.”

Erzsébet kérdései nem sokkal utóbb konkretizálódnak. A pincelét „kihozza” az emberekől félelmeiket, rettegésüket, de színjátékra is készíti őket, igazi lényegüket elfedő stratégiákat kezd el működtetni. A nyüzsgést szemrevételezve mindenekelőtt hiányérzetéről tud számot adni, a helyzethez alkalmazza egy emberi „ideáltípus”-ról kialakult elképzelését. A látszatvilágon szeretne átnézni, megkísérel beljebb hatolni, keresi azt az embert, aki válaszolhatna neki, mivel egykori és jelenlegi környezetétől már nem várhat semmit. Az autoritásként elismert apa éppen oly távol él (ha még él), mint a csillagok, s a pince zsúfoltságába tömörített embercsoportok képtelenek az igazi beszédre, a nem autentikus beszéd a nyájaskodás, a leereszkedés, a bizalmaskodó közeledés ellenére (vagy éppen azért) újabb válaszfalat emel közéjük. „S Erzsébet most csaknem sajnálkozva érzi, hogy a pincében nincsen »úr« – ez az egyfajta ember hiányzik a sereglétből. Vannak »úriemberek« s »méltóságosak« és »nagyságosak«, s mind bizonytalanok. (...) De »úr« ... hol az »úr«? Hol az ember, akinek rangja van? – gondolja Erzsébet?”

Ideje visszatérni a korábban megemlített jelenethez, a regényt záró találkozáshoz. A lovas katona megjelenése már a lassan formálódó új „korszak”-ra esik, amelyben minden lehet, de amelyről még semmi bizonyosat nem lehet tudni. S ha mindeddig a pillanatig az élettant búvárló Erzsébetnek csupán tétova kérdésekre telik, az általa szemlélt orosz „járőr”-t már képes elhelyezni. Pontosabban: fölismeri, honnan érkezett, azt azonban nem érzékeli, hová távozik (emlékeztetőül: „eltűnik a lovas az utca kódében”). Az időszámítás a pincei létben elveszítette körvonalait, Erzsébet tudatában az előbb meg a később az önmaga számára rekonstruált történt folyamán tagolódik, egyébként egymást magyarázó, egymásra reagáló mozzanatokként válik-válhat jelentéssé. A lovas katona új időszámítást hoz magával, hiszen a találkozás helye a *fent*, a feladat (a járőrözés) egyértelmű, ennek következtében magatartása nem okozhat meglepő fordulatot. Az, miként körbefigyel, miként lefelé néz, amiként „hanyagon fogja géppisztolyát”, és „közömbösen üget”, már egy új magatartásformát ismertet meg Erzsébettel, egészen mást, mint ahogy a szibériai betért a pincébe. Ezt jelzi, hogy a tér mellett az *élet* távolát is tudomásul kell vennie Erzsébetnek. Azét az életét, amelynek „titkai”-t kereste, értelme után nyomozott, meghatározni szeretne volna az *élettanban*,

és valamiképpen a szabadsággal vél(het)te egyenértékűnek. Feltételezésemet azzal támasztom alá, hogy a szabadságérzet látszata, valamint az idő és élet távolából érkezés a szövegben, azaz Erzsébet gondolataiban egymás mellé van rendelve, Erzsébet mintegy „fiziológiailag” reagálja le a két sejtés közötti idő-intervallumot („Mikor eltűnik a lovas az út ködében, Erzsébet fázni kezd”); s ezt az érzetet természetesen indokolja, hogy tél van, de mögöttes jelentésként indokolhatja mindaz, amit ehhez a szóláshoz fűzhetünk. Az utolsó bekezdés minden szempontból megkísérli, hogy a befejezés látszatát keltse. A finálé szinte valamennyi eleme feltűnik, rövid mondatokban a történeteket atomjaira bontja, részletezi, ismételi, földidéz, visszautal, de – mint már volt róla szó – lezáratlanul hagy.

Újabb kitérőként: a *Szabadulás* pontos idő-megjelöléssel indít, ezt egy kevésbé pontos hely-megjelölés követi, majd elénk lép egy még egyéniséggel, arccal, névvel nem rendelkező női szereplő („egy fiatal nő”), aki „elhatározta”, hogy átmegy az utca másik oldalára „ahhoz a férfihoz, aki hatodmagával már harmadik hete szorong e rejték-helyen”. Talán nem nagyon erőszakolt ebben a kontextusban célozni arra, miszerint a *szorong* nemcsak térbeli jelentéssel rendelkezik, hanem tudatival is, bár a férfiről később megtudjuk, milyen méltósággal viseli sorsát. A jelenet fölvezet a regény téridejét, amelyen belül marad az események sora. Erre olvasható rá a mű utolsó bekezdése, amely külsőlegesen hasonlít a kezdő mozzanatokra, csak hogy a szabadulás folyamatát látjuk, amely egyelőre még nem képes szabadsággá válni. Erzsébet idézett mondatára (megint emlékeztetőül: „Úgy látszik, szabad vagyok”), mint ahogy minden eddigi, idézett meg nem idézett mondatára, nem érkezik felelet. Hiszen nincsen kihez beszélnie. Akihez a történet folyamán valóban beszélhetne, a szibériaihoz, nem értheti, a béna férfi a magáét mondja, s ha nem beszélnek is el egymás mellett, az egymás értése illúzióknak bizonyul. A mű elején úton van Erzsébet az apához, a regény végén úton van Erzsébet az apához. A regény elején határozott szándékkal teszi meg a távolságot, mivel a frontok világosan kirajzolódtak, az én meg az ők egyértelműen kerültek egymással szembe, a megcélzott cselekvés pontosan körülhatárolható. A mű végén történik meg az átlépés a bizonytalan-lehetségesbe; s ami az előbb értelmezhetőnek bizonyult, az ugyan nem zavarodott össze, ám egyelőre megválaszolatlan kérdésként teremt kevésbé értelmezhető viszonyokat:

„De senki nem felel. Tanácstalanul áll még egy ideig. Nagyon fázik. Megkerüli a halott orosz, s bizonytalan léptekkel elindul a szemközti ház felé..”

Akár minden szóhoz, szegmenshez bőséges kommentár volna fűzhető. Szinte halmozva sorolódna egymásután a tanácstalanság, a bizonytalanság szavai; Erzsébet mégcsak nem is tér be a szemközti házba, csak annak irányába indul, nem néhány percig áll, hanem egy ideig. Mint aki a készen kapott (?) „szabadsággal” nem tud mit kezdeni, hiszen csak úgy látszik, hogy szabad, nem bizonyosan az, nem érzi, nem tudja, nem tudatosodik. A halott orosz a bizonyosság, meg az, hogy a szemközti házhoz köze van. Meg még az, hogy a regény utolsó bekezdése akár a történetek első bekezdéseként (is volna) olvasható, de az egész művet visszaemlékezésnek gondoljuk el. Mindez azért védhető, mivel – erre történt már célzás – a történetet elbeszélő nemcsak Erzsébet gondolatait képes híven tolmácsolni, hanem az előre- és visszatekintéseket nem csekély megbízhatósággal közvetíti. Az összes esemény Erzsébet szemszögéből beszélgetik el, az ő elmékedései, tudása az információk forrásai, és elsősorban vele, mellette, általa történik meg minden lényeges. A jelen és a múlt idő nem hasad szét, éppen ellenkezőleg egymásba ér, egy mondaton belül szinte azonos intenzitással élhető át:

„S elkövetkezett a nap, mikor Erzsébet úgy érezte, nem bírja tovább ideggel, furfanggal, ötlettel és leleménnyel ezt az iramot. Elkövetkezett az éjszaka, mikor Erzsébet hírt kapott, hogy ismerik az apa rejtékhelyét”. (15.)

Alább a gondolatfutamok összegzésekképpen a visszatekintés aspektusából értékelődnek az eseménytöredékek, a fiziológiai emlék fölidéződésének pillanataiban: „mindig emlékezni fog az ideges remegésre, mely e hír hallatára átjárta testét”. (uo.)

Feltételezett jövő és grammatikai jelen + jövő idő együttesében kérdőjeleződik meg az egyenesvonalú eseménymenet; elképzelés, realitás, reflexió keveredik, sem a körülmények, sem a körülmények értelmezése nem teszi lehetővé a tisztán látást:

„Az elkövetkező hetekben Erzsébetnek módja lesz elgondolkozni ezen; amíg beszakad a feje fölött, az átelleni óvóhely fölött a ház; a bombatámadások, gránátbelövés közepette módja és ideje lesz elgondolkozni, mi történik az átelleni ház egyik elfalazott pincefülkéjében...” (28.)

Másutt azonban szétválik az idő: történelmi fordulatra van kilátás. Talán az emlékezés, talán a feltételezés az oka, mindenesetre a „mintha” uralkodik a szövegen meg a szövegben:

„Tegnap, tegnapelőtt, egy hét előtt még úgy hullottak a bombák és a gránátok, mintha egy óriás ötletszerűen szórakoznék ezzel a borzalmas időtöltéssel. De most másképpen hangzik ez a gépi zaj: mintha egy nagy gép végre, kezdeti akadozások után, minden szükséges lendülettel működni kezdene”. (30.)

Az időszámítás összezavarodottságára utal, hogy első megközelítésben aligha tetszik ki, mihez képest múlik-telik az idő, a régebbihez vagy a jelenlegihez viszonyítva jelződik: „A valóság, hogy Erzsébet, ha Tiborra gondol, még ma is, esztendő múlva, különös bizalmat érez testében...” (32.)

A jelen és a múlt a pincei időszámításban egymásra másolódik. De nem annyira, hogy a *látvány* meg a közvetlenül érzékelhető hangélmény ne differenciálna. Az idő tagolódása alá van vetve az érzéki benyomásoknak, és ez szintén a zavarodottság jele lehet, hiszen az idő naptári kiegyensúlyozottsága szétbomlik, és a zűrzavarhoz igazodik. Még a látszólag azonosról is kitetszik, hogy lényegi különbözőség: „Máskéfé látvány ez most, mint amilyent Erzsébet az elmúlt esztendőben szemlélt és megismert az óvóhelyeken”. (35.) A „helyzet” tehát megváltozik, és ez mindenekelőtt az idő „megvetemedésében” érzékelhető: „Nem volt már külön nappal és az éjszaka, a dél és a reggel: mindez volt még, de nem úgy, mint két nap előtt, mikor a bombák között a föld szintén jártak és vártak és várták azt, ami végre itt volt, amit most már szagolni és tapintani lehetett”. (42.) Innen tekintve az idő elveszti korábbi jelentőségét (nemcsak azáltal, hogy – mint volt az előbb róla szó – érzéki benyomássá szűkül), a visszatekintés rendező logikája szerint merülhet föl egyszerre több hét eseménytörténete:

„Az a görcsös, rögeszmeszerű lopási kényszer, mely néhány hét múlva elhatalmasodott az ostromlott város lakóinak idegzetében és eszméletében, most még csak óvatos jelekkel mutatkozott.” (Uo.)

S miközben az idő észrevétlenül múlik, eseménytöredékek halmozódnak egymásra, a „később” lassan-lassan jelenné válik, az időbeli előre- és visszautalások egy bizonyos ponton összeérnek, hogy az időközöket részint áthidalják, részint az események mozaikjait összeillesztik, mégha ez az összeillesztődés nemigen áll össze szervezett egységgé: „...mert a pincében már lopnak, még nem olyan általánosan és feltétlenül, mint néhány hét múltán, az általános felbomlás idejében; inkább csak szórványo-

san, ötlet- és alkalmoszerűen. De lopnak. Jogrend nincs többé, s a társadalmi összefüggések is különösen meglazultak.” (54.)

A következő terjedelmesebb idézet a sorsdöntő pillanatban döntéshelyzetbe kényszerült Erzsébet gondolatáramába kapcsol. A menni vagy nem menni nem először fölvetődő kérdése igényelne megnyugtató feleletet. Az első távozó Tibor, aki elhagyta az országot, Erzsébet nem tartott vele, mivel dolga volt szülőföldjén; most a „rendkívüli helyzet” késztetné arra, hogy engedelmeskedjék az egyik pincéből a másikba indító parancs felszólításának. Ezúttal messze nem oly világos a „képlet”, mint volt ennekelőtte, mivel a külső erők parancsa mellett a belső késztetés is hangot kap. A külső és belső késztetés között azonban a *déja vu* érzése látszik erőt venni a női főszereplőn, aki anélkül, hogy „analizálná” a situációt, az ismétlődés zavaró folyamatát tudatosítja magában; a felejtett, a mélybe rejtett váratlanul tör elő, egyfelől az ismerősség élménye ölt alakot, másfelől éppen ellenkezőleg: az időbe vetettség különössége válik szinte konkréttá. A hirtelen ráébredés a szituátság megfejthetlenségére nemcsak a paradox módon „összeérő” külső és belső hívásokra való „akaratlan” reakciót idézi elő, hanem tárgyi és szellemi, más szóval: tapasztalati és olvasmányokból származó „ismeretek” egymásra másolódásából is fakad.¹³

„A helyzetben az a különös ismerősség dereng, amilyent néha megélt már Erzsébet: az álomszerű ismerősség, mintha mindezt, ami történik, egyszer már megélte volna, de nem a múltban, hanem a jelenben élte meg. Eszébe jut a tünemény neve: »a jelen emléke«, így nevezik az ideg orvosok és lélek bűvárok... Erzsébet ismeri, tapasztalatból és olvasmányok tanításából, ezt a tüneményt. Régen, gyermekkorában, megélte már; de ilyen erővel, érzékletes valósággal még nem tapasztalta soha.”

A külső – erőszakos – világra a belső világ válaszol, amely válasz korántsem nevezhető elfogadásnak, az azonos cselekvésben megjelölhető azonosságnak, végeredménye mégis keltheti a beleegyezés látszatát. A tudatos cselekvés, a „belső” ellenállás helyébe szinte az „önkívület” lép, amely olyan „lehet”, „mint amilyen a téboly (...) vagy az álom.” A „között”-létbe torkollik a külső és belső késztetésnek egy irányt jelölő felhívása, amely éppen azért különösen jelzésértékű, mivel hasonlatformában a személyiségzavarodottság lehetőségére céloz (önkívület, álom, téboly), hiszen az álom az egyszerű ismétlődése, valóság-értékű, illetőleg valóság és álom egybeszővődése válik olyan „eszmélet”-té, amely „az egyetlen bizonyosság Erzsébet számára, bizonyosabb, tapinthatóbb, valóságosabb, mint az emberek körülötte, mint a fegyveres németek és a pincefalak”. Ami úgy értelmezhető, hogy az érzéki tapasztalat („tapintható”) valójában szintén szétesik elemeire, és legfőljebb az önkívületben igazolódik, mint ahogy a „történelem”, a fegyveres németek jelenléte, a valóság az álomszerűség részeivé válnak. Az sem tudható teljes bizonyossággal, léteznek-e még „kitapintható” határok álom és valóság között. Ebben az állapotban a személyiség szétesésének megvannak az esélyei, hiszen az öntudatot kiszorítja az önkívület, a körvonalak szétmosódnak, a természetesség idézőjelbe kerül (78.), és „egy örültségféle lelkiállapotról ad hírt” (uo.). Minthogy a természetesség és az örültségféle lelkiállapot szintén összeér, aligha meglepő az álom-logikának érvényesülése (még hozzá mind nagyobb területen). S ami a legfontosabbnak tetszik, ez az álomszerűség uralma alá hajtja a megnyilatkozást is, föltárja azt, ami eddig ebben a formában nem létezhetett, ami rejtve volt, átformálja a gondolkodást, a beszédet:

„Az álomban ilyen természetes és egyszerű a felfoghatatlan, valószínűtlen; mikor a nőknek szakálluk nő, s az emberek repülnek, szárnyak és gép nélkül; s egyszerre

megszólal valaki, az álom nyelvén, és a rendkívüli helyzetben azt a közönséges és mégis mesészerű igazságot mondja, melyet ébren talán soha nem tudunk kimondani.” (79.)

A századfordulós modernség álom-valóság egymásba játsása éppen úgy nem látható rá Erzsébet gondolatáramára, mint ahogy a pszichoanalitikus utalások szintén csupán a tünetek leírásakor hasznosíthatók. Az önmagába visszatérő, de nem „megtalált” idő érzékelésének perspektívájában átrendeződnek a viszonyrendszerek, a hallgatás és a beszéd ugyanarról szól, a színjáték a végéhez közeledik, a maszkok letépetnek. „Ez a hallgatás magába zárt és felgyújtott mindent, amit e pillanatban most már szavakkal is el kell mondani egymásnak: létezésük titkát, a rejtőzés vad és torz értelmét s a helyzet gonosz álomszerűségét.” (80.) Amit Erzsébet ehhez hozzá tud tenni, pusztán egy kérdés, amely a századfordulós modernség felfogását ugyancsak megkérdőjelezi: „Mi ez, ha nem álom vagy téboly?” (80.) A kétfajta létezés között nem érzékelhető a különbség, kiváltképpen nem a különbségtevés szándéka. A személyiségnek ez a megnyilatkozása visszavonódik; a múltra épülő jelenben egymástól eltérő indulatok azonos gesztusnyelven fejeződnek ki, a látszólagos ismétlődés valódi ismétlődéssé válik. „Mindenki elment, a főtanácsos és a fiókgazgató, a házbizalmi, a méltóságosék és a szénhordók, az idegen nő, aki a pincekűszöbről még visszakiáltotta ezt a szót; elmentek, mint Tibor, mint az apa, minden ember, aki valaha élt Erzsébet számára, messze van. Csak ez a lámpa maradt itt, céltalan, erős fényével, mint egy őrült a rögeszmével...” (85.)

Efféle előzmények után a béna férfi nem adhat segítséget Erzsébetnek, a szibériai sem hozhatja a szabadulást, a fent inkább a bizonytalanságot növeli, mint a kibontakozás esélyét. Az utolsó bekezdés módosítja, „kimerevíti” a pillanatnyilag végsőnek tetelezett állapotot, azt nevezetesen, amelyben a regény abbamarad. A lábjegyzetben idézett folytatás-terv legföljebb biográfiailag vagy „eszmetörténetileg” írja át a *Szabadulást*; igaz, ennek az átírásnak ellenében hat, hogy naplójegyzetbe szorult a folytathatóság lehetősége, méghozzá olyanba, amely végül is nem jelent meg az író életében közreadott naplókötetben. A közlés(ek) elmaradása akár szerzői intencióként volna értelmezhető. Egy radikálisabb megfontolás szerint az író törlésszel alá helyezte művét, egy kevésbé radikális nézet latolgathatja, miszerint Márai életében felejtésre ítélte a *Szabadulást*, s a hajókofferben bizonyára kíváncsian turkáló filológusokra bízta, mit tesznek vagy nem tesznek vele.

*

Elkezdeni ezt a dolgozatot jóval könnyebb volt, mint abbahagyni. Minél tovább írom, annival több – új, egyelőre számomra megoldhatatlan – probléma igényli (ha megválaszolását hiába is, de legalább) körvonalazását. Mindenekelőtt Erzsébet és a szibériai páros jelenetéről kellene részletesebben elgondolkodni, nem kevésbé lenne érdemes a *Szabadulást* összeolvasni azokkal a Márai-regényekkel, amelyek között született. Első nekifutásban (összegzésként) a meg/újraszületni készülő személyiség történeteként kísérem meg kijelölni a regény helyét a hasonló Márai-művek kontextusában, nem kudarctörténetként, mint *Az igazi* önmagukhoz el nem jutható női és férfi ágenseit, nem oly értelmű szabadulástörténetként, mint a szabadság félelmetes, sőt: szorongást keltő világába vetődő önéletrajzi én regényét, (*Föld, föld!...* című művére utalok), de még csak nem is a *San Gennaro vére* nyelv- és tudatfosztódása/rontódása históriájaként. A *Szabadulás* személyisége annyit könyvelhet el a maga számára, hogy valaminek vége van, így annak az életnek/életformának is, amelyben személyisége addig

formálódott, amelynek gondolkodását, nyelvét, szokásrendjét köszönheti. Ez a végjáték nem előlegezi a személyiség újjászületésének ígérését, hiszen a *között*-lét tematizálódik a *Szabadulás*ban, s a hullásban-bomlásban lévő külső világ ellenében nem nyújt védelmet a belső világ, amelynek – ki tudja, valóban létezettnek minősíthető-e? – autonómiáját nem kevésbé fenyegeti a „létrontódás”-ba vettetés. Az álnéven bujkáló Erzsébet nem lehet az, aki, s a regény végén sem tetszik ki, hogy a valaminek vége az ő számára azt jelentené, valami jobb kezdődik. Hogy „bizonytalan léptekkel” indul el a „szemközi ház felé”, egyként jelentheti a tétova kezdetet s a valóban „bizonytalan”-ná vált és ettől a bizonytalanságtól szabadulni kívánó, szabadulni képtelen személyiség ingatag létezését a világban. A személyiség egyelőre „összerakhatatlan”, nyelvi rekonstruálhatatlan. A „szemközi ház”-ban sem bizonyosan rejlik az akár időlegesen megnyugtató válasz.¹⁴

JEGYZETEK

- ¹ A regényt a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött kézirat alapján Mészáros Tibor rendezte sajtó alá. Az innen származó idézeteket a továbbiakban nem dokumentálom.
- ² *Napló 1943–1944*. Budapest, 1990; *Napló 1945–1957*. Budapest 1990; *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. Budapest, 1992.
- ³ Ebben a gondolkörben értelmezhető a *Szabadulás* „befejezettsége”. Minthogy eddig a hagyatékából nem került elő a folytatás, egyelőre ebben a formában lezártnak tekinthető. Egy 1946-os följegyzés azonban új perspektívát nyithat: „A „Szabadulás” így csonka. Meg kellene írni második részét is; egy évvel később, a megszállott pesti nép életét, ugyanazt a Sós Erzsébetet, amint él, az emlékek a szívében (s talán egy betegséggel testében) s már nincs igazi köze környezetéhez, a visszatérő polgári életformához, vőlegényéhez, aki a náci alatt forradalmár volt, s most a kommunista és zsidó világban természetesen ellenforradalmár... s él az oroszok között, s érzi, hogy egy erő, mely nem a bolsevizmus, hanem ez a szláv fertőzés, ez a különös *nitsevo*, ez a szótlanság és hívó, erős valami elviszi az életéből, s talán ez a „szabadulás”... Így teljesebb lenne a könyv.” Nem kételkedvén abban, hogy a följegyzés pillanatában Márai éppen úgy tervezte a továbbírást, mint azt megtette *Az igazi* esetében, megkockáztatom, nem a második rész elmaradása miatt nem került sor a kiadásra. Ha erre az emigrációban komolyabban gondolt volna, stilisztikailag bizonyára átfésülte volna kéziratát. Az sajnálatos, hogy a *Szabadulás* ürügyén furcsa felhangoktól visszás vita bontakozott ki Márkus Béla és Dérczy Péter között. Vö. *Élet és Irodalom*, 2000. ápr. 21, 13. Márai *Naplóinak* alaposabb értelmezése várat magára: hogy mit hagyott ki, mit adott közre, ebben az anyagi kényszerűség mellett esztétikai, etikai, személyes, „műfaji”, irodalomfelfogásbeli stb. szempontok is szerepet játszhattak. Főleg a kéziratban hagyott naplóföljegyzések számottevő része vezéreltetik „impresszionisztikus” megjegyzésektől, pillanatnyi borús hangulattól, megbántottságtól, nem egyszer „sértődöttségtől”, nem egy kortárs személlyel, jelenséggel kevésbé méltányos, érzékelteti Márai rosszérzését a mind inkább idegenné váló világban. A naplóból olykor nem túlságosan nagy távolságban egymást cáfoló, egymással ellentétes vélemények bukhatnak ki. Egyébként: amikor 1947-ben szinte leltározza a még megírásra váró témákat, már nem szól a *Szabadulás*ról. *Ami a Naplóból kimaradt 1947*. Toronto 1993. 101–102.
- ⁴ Talán visszaulás egy korábbi esszéje: „Én írok Önnek...” – kezdi a levelet Tatjana. Ez a hang már a másvilágból szól. Behajtom a könyvet a sötét éjszakában. Álom a világ, gonosz és sérthetetlen álom. S Anyégin világa is cserepekre hullott, bombák nélkül. Aludjunk, hajnalodik.” *Ihlet és nemzedék*. Budapest, 1992. 182.

- ⁵ „Április négy. A »győzelem napja«, vagy a »felszabadulás ünnepe...« – valahogy így nevezzük.” *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946.* 196–197.
- ⁶ A sértettséget, a Garrennek műve megsértését a *Sértődöttek* trilógiájával mintha kiírná magából. 1948 így Márai életében nem pusztán belépés egy új életformába (emigráns-lét), hanem egy új tudatforma építése is, amely utolsó, Furkó Zoltánnak adott rádiónyilatkozatában ismét szóhoz jut, a 'nem megsértődni' magatartása ez.
- ⁷ *Iblet és nemzedék 60–70*, 83–88. Másutt Epiktétoszsal együtt Marcus Aureliust régi házi szentjének nevezi. *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946.* 261.
- ⁸ Az 1944–45-ös tematikának nem a *Szabadulás* volt az egyetlen megnyilatkozási lehetősége. A regény kedvéért vetette el az alábbi, miközben a regénybe belefoglalt néhány elemet a témavázlatból: „Kitűnő darabtema valamilyen színpadi ezermester számára: „óvóhely” címmel megőrní az ostromot, amint egy letaglózott nagyváros valamely bérházának pincéjében a »művelt« emberek az első gránátütésre elfeledkeznek mindenfajta műveltségről, állatnál rosszabb fenevadak lesznek, semmit nem tanulnak, semmit nem, felejtene, s mikor az első ellenséges katona behatol a pincébe, s »felszabadulnak» az ostrom lidércálmából, megint előlről kezdik a »műveltség« hazug komédiáját”. Sokat mondóak az idézőjelek.
- ⁹ Vö. tőlem: A „freudizmus” – ahogyan Márai elgondolta. *Forrás*, 2000. 4: 26–37.
- ¹⁰ Vö. tőlem: Márai Sándor és a nemzetnevelés. *Irodalomtörténet*, 1990. 390–419; „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba”. Budapest, 1998.
- ¹¹ Budapest 1991. Sok igazságot tartalmaz az a felfogás, amely a művet az *Egy polgár vallomásai* harmadik köteteként értelmezi. Annyit azért talán nem árt megemlíteni, hogy felfogásom szerint inkább a második kötethez, mint az elsőhöz kapcsolódik.
- ¹² *Az igazi.* Budapest, 1992.; *Judit... és az utóhang.* Budapest, 1992.
- ¹³ Márai viszonylag folyamatosan tájékozódott a pszichoanalízis történéssorait nyomon kísérve, de tartózkodott annak gyakorlatától, illetőleg közvetlen irodalomba emelésétől.
- ¹⁴ Az idézett terv a folytatásra ezt a bizonytalanság-„tudatot” erősítené, az „élet”-től elfelé (Canudosba?) haladva talán föllelhető volna a „szabadulás”, ha Márai stílusában fogalmaznánk, ezt írnánk: „egyfajta” *szabadulás*. Ezzel egyben nyitni szeretném dolgozatomat: az 1944–45-ös történések véglegesítették Márai elfordulását a kortárs magyar irodalom némely, részint „márais” tendenciájától, és ez az emigrációs könyvekben kapott maradandó alakot. Azáltal, hogy újragondolva a principium individuationis bomlását, a név- és személyiség-vesztésnek nem pusztán krizeológiai, hanem közvetlenebbül lételméleti értelmezésével szolgáltak (egyébként a *Szabadulásban* sincs „nevük” a szereplőknek), s így az általa kikísérletezett krízisregény-alakzatot továbbformálták.